

Tanulmány

KOLLEKTÍV EMLÉKEZET ÉS EMLÉKEZETPOLITIKA

Pataki Ferenc

az MTA rendes tagja
pataki.ferenc8@upcmail.hu

1. Hatalom és emlékezet

A politikai-hatalmi mezőben sokfajta versengés folyik; nyomukban különös feszültség-gócok támadnak. Ezek olykor – választási és népszavazási kampányok idején – látványos külsőségek közepette pattannak ki. Mászor a társadalmi közvélekedés és közérzetletettebb rétegeiben, kevésbé szembeszökően zajlanak. E kiélezett közéleti rivalizáció kitüntetett fontosságú terepe a társadalmi és nemzeti *közemlékezet birtoklásáért* folyó küzdelem. A tét nem kicsi: mire emlékezzék, és mit felejtessen el a társadalom „kollektív emlékezete”? A válaszok feszültségteli konfrontációk közegében születnek. Olykor a *közéleti tematizációk* meghatározásának ürügyén, mászor a társadalmi-történeti *szimbólumok* érvényesítéséért, sőt uralkodó helyzetéért, ismét mászor az érvényes *historiai hagyományok* megválasztásáért éleződnek ki az indulatos polémiák.

Az állampolgárok nem mindig eszmélnek rá, hogy emlékezetük szüntelen befolyásolási szándék tárgya, s olykor tudatos manipuláció, emlékezetpolitikai manőverek áldozata.

A magyar társadalmi közgondolkodás és közérzetlet évtizedek óta két súlyos zavartól szenved: a *nemzeti emlékezet* összekuszálódásától és – ettől nem függetlenül – az egyéni *identitásképzés* támpontjainak széthullásától. Ez a két fejlemény meghitt módon összekapcsolódik; egyazon érem két oldalát alkotják. A rendszerváltó fordulat, bármiként értelmezzük is természetét és jelentőségét, hirtelen láthatóvá tette, majd fokozatosan kiélezte ezeket a korábban lappangó vagy a nyilvánosságból erőszakkal kiszorított folyamatokat.

A társadalom szimbolikus terében meg-hökkenítő ütemű változások történtek; korábbi identitásjelző kategóriák semmibe tűntek, gyakran stigmatizálódtak. Helyükön – részben a nemzeti hagyományvilágból, részben a globalizációs fejleményekből és a politikai szereplők rögtönzéseiből eredő – vadonatúj identitás-támpontok jelentek meg. Korábban nemzetinek nyilvánított és ilyené dekorált ünnepek tűntek el egyik napról a másikra (április 4., november 7.); helyettük újak jelentek meg (október 23.), vagy nyerték vissza hagyományos tartalmukat (augusztus 20.). A

régi rend jelképes jelentéseit hordozó szobrokat erre a célra létesített parkba száműzték, vagy lerombolták. Máig zajlik az „emléktáblák csatája” (lásd a Ságvári-emléktábla ügyét!). Folyt az utcák tömeges átkeresztelése. S ha mindehhez hozzáesszük a „büntető” aktusokat is, mint a szobrok lelocsolása vörös festékkel (ebben Károlyi Mihály, Lukács György és Antall József egyaránt részesült), vagy Kádár János sírjának meggyalázása (holott nem ismerünk olyan kultúrát, amely ne tartaná tiszteletben a holtak nyughelyét), világossá válik, mily szerves része volt a rendszerváltásnak a *társadalmi emlékezet* világa.

S tüstént tegyük hozzá: a mai polarizált viszonyok közepette, amikor regenerálódott az elmúlt évszázad szinte minden eszmei és politikai áramlata, s amikor lassanként az elmúlt húsz év is az emlékezet birodalmába hanyatlak, még kiélezettebb lesz a küzdelem az *emlékezet feletti uralomért*. Ennek kétségtelenül lehet egy nyomasztó hátránya: a múlt rátelepszik a jelenre, és felfalja a jövőt.

Korábban elhallgatott, de mindig is sajnó *nemzeti fájdalmak* újra fellobbantak. A Trianon-trauma – valódi gyászával és újkeletű illúzióival – újra átszövi mindennapi eszmélkedésünket, s táplálja azokat a közéleti törekvéseket, amelyek a *nemzeti sérelmeket* a politika aprópénzére óhajtják váltani. A különféle indítékú és jogosultságú szándékok tüneteinek szinte áttekinthetetlenek: egyaránt meglehetően közöttük a matricák és a székely himnusz, a kettős állampolgárság igénye és a „64 vármegye” illúziója, „Nagy-Magyarország” helyreállítása, a dunaszerdahelyi futballcsata és a révkomáromi szoboravatás, a szurkolók háborúskodása, a szomszédos fiatal nemzetállamok nemzeti eufóriájának és a magunk vesztes csüggettségének kontrasztja. Szvato-pluk, Decebal és Árpád verseng az „ittlét”

előjogáért. Sok tekintetben a holokauszt tragédiája is feldolgozatlanul, némiképp „idegen testként” élkeződik a nemzeti történelemben.

A rendszerváltás egyúttal a történeti *emlékezet perspektívaaváltása* is volt: események, közszereplők, értelmezések kontextusa változott meg, mivel gyökeresen megváltoztak az értékelés mércéi. Ez a folyamat azonban máig sem fejeződött be. Sőt – mint látni fogjuk – a modern tömegtársadalmakban a kollektív emlékezet aktuális „hangszerelése” mindig magán viseli a politikai befolyásolás meghatározó kézjegyét.

Hazánkban a *historizáló múltba feledkezés*, a történelem megismételhetőségének és a sérelmek, bukások, tévedések *utólagos* „korrigálásának” hiedelme a nemzeti mentalitás jellegzetes vonása. Ezért követelik sokan az „igazi rendszerváltást”; ezért bizakodnak Nagy-Magyarország „feltámadásában”, vagy abban, hogy talán nem is tartozunk a második világháború vesztesének táborába. Ebben a légkörben azután könnyen megfogannak, és bőven tenyésznek a különféle mitológiák, érzelmi színezetű ítéletek és gondolati sémák. Így hihető lesz az is, hogy 1956 döntötte meg a szovjet birodalmat.

Ha a múlt az *önigazolás* és a *politikai legitimitás* „túlsúlyos” forrásává válik, akkor ennek legfőbb kockázata az lesz, hogy kalodába zárja a jövőre irányuló képzelőerőt. Nem a lehetséges és kívánatos jövő gyakorlatias eszméje körül teremt egységet, hanem a múlt értelmezési kísérlete körül. Márpedig ez utóbbi reménytelen vállalkozás; egyébként sem rejtheti magában a közös cselekvés programját. Aligha véletlen, hogy az újabkori magyar történelem legnagyobb reformere, Széchenyi István említette: „A mi hazánkban ily nagyság, melyet siratni lehetne, még nem volt. S hála az egeknek, hogy nem volt! mert így még

lehet! S örvendjünk, hogy régebben nem éltünk, s még előttünk napjaink!” (*Hitel*) S ez annál is meglepőbb, mivel körötte az „éji homályban késő” régi dicsőség felett borongtak a kortársak. Nem szűnt meg hirdetni: a múlt elesett hatalmunkból, de a jövőnek urai lehetünk. S a *Hitel* zárószavai akár nemzeti hitvallássá is válhatnak: „Sokan azt gondolják: Magyarország volt; – én azt szeretem hinni: lesz!”

Az emlékezet és az identitásképzés szorosan és szétválaszthatatlanul összekapcsolódik. Az egyén azonosságtudatának mindkét – csupán logikailag elkülöníthető – összetevője, vagyis az individuális minőségét, egyszerűségét képviselő *személyes identitás* („Ilyen az ember, egyedüli példány” írta Kosztolányi Dezső), illetve a társadalmi minőségét (kategorialis csoportokba sorolhatóságát) megjelenítő *szociális identitás* egyaránt történeti jellegű. Ennélfogva elkerülhetetlenül az emlékezet teljesítményén nyugszik. Előbbi esetben az önéletrajzi emlékezet, az utóbbiban a csoporttörténeti (társadalomtörténeti) emlékezet teljesítményén. Érthető, hogy az identitáskutatás is mélységesen érdekelt a kollektív emlékezettel összefüggő kérdések vizsgálatában.

Ugyancsak egyértelmű a *hagyomány* és az *emlékezet* kapcsolata. Minden tradícióban visszaemlékezési aktus lappang: rituális- és szokáscelekvések alakjában jelenítik meg a kollektív emlékezet tartalmait; gyakorlati műveletekké alakítják *elvont-jelképi* jelentésüket és *kobézióteremtő* funkciójukat. Ezért fűzi össze oly meghitt kapcsolat a kollektív emlékezet, az identitás, valamint a hagyomány- és konvenciórendszer működését. Egyes szerzők (Hobsbawm – Ranger, 1983) teljes joggal mutatnak rá, hogy éppenséggel e kapcsolat magyarázza a tradíciók és a *hatalomgyakorlás* lehetséges érintkezési pontjait.

Eleddig aggály nélkül, úgyszólván önmagát magyarázó fogalomként éltünk a „kollektív (vagy másként szociális, kulturális, nyilvános) emlékezet” fogalmával. Holott azt mind tudománytörténeti eredetét és státusát, mind pedig jelenkori értelmezését illetően számos bizonytalanság terheli. Megkíséreljük ezek tömör elemző áttekintését. Enélkül aligha lehetne érdemleges szavakat mondani az emlékezetpolitikáról.

2. Közelítések

Az emberi emlékezet rejtélyei – mindenek előtt fejlesztésének esélyei és technikái – már a szaktudományos, kísérleti pszichológia létrejötte előtt is hevesen foglalkoztatták az elméket. Az emlékezetfejlesztő tréning (a mnemotechnika) az antikvitás öröksége; főképpen a szónokképzésben éltek eszközeivel. Az érdeklődés teljességgel megérthető: az emlékezőképesség az alkalmazkodni képes élő szervezetek létfeltétele. Tetőzőpontját az emberi idegrendszer teljesítményében éri el. De ennek ismerete nélkül – a filozófiai spekuláció útján – is könnyűszerrel belátható volt, hogy ez a képesség minden más pszichikus alapfunkció működésének előfeltétele. Nélküle nem létezhetnék sem tanulás, sem jelhasználat vagy szimbolikus viselkedésszabályozás és célkitűző-célelérő tevékenység; nem létezhetnék ön- és éntudat. Röviden: egy emlékezőképességétől megfosztott lény életképtelen lenne, mivel elveszítené alkalmazkodóképességét. Az Alzheimer-kóros betegek viselkedése szemléletesen tanúskodik erről. Mindez érthetővé teszi a kutató pszichológusok heves érdeklődését az emlékezet jelenségei iránt.

Az érdeklődés azonban a művészetek – kivált az irodalom – művelőit is fűtötte; eleendő a Marcel Proust emlékezése által te-

remtett különös világot megidézni. Csingiz Ajtmatov kirgiz-szovjet író személyes tapasztalata és a valóság szorítása ébresztette rá: ha az embert erőszakosan megfosztják emlékezőképességétől és emlékeitől, kiszolgáltatottá és egy idegen akarat játékszerévé válik. *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* című regényében egy képzeletbeli törzsről, a mankurtokról ír. Ennek tagjait szörnyű koponyanyomorító tortúrákkal megfosztották emlékezetüktől és ezáltal énjüktől is. Az emlékek nélküli lény rabságra ítélt lény; csak a patológiai vagy a művészi fikció hozhatja létre. A mankurtok örökös szolgáskorban, tompa öntudatlanságban tengődnek; eszményi alattvalói a hatalmi önkénynek. A „mankurtizáció” az emlékeztől való megfosztás szinonimája lett a késői szovjet szamizdat világában.

Az antikvitás örökségét Aurelius Augustinus (1982) foglalta össze. Bámulatos érzéketlenséggel s olykor máig ható érvénnyel írt „az emlékezet hatalmáról”, az „emlékezet térségeiről” és „ágas-bogas sátoztáboráról”. Elemzése során finom distinkciókkal él; ezek ma is találóak.

Világosan ráeszmél az *emlékezés és felejtés* kölcsönös feltételezettségére, egymásba hatolására. „Tehát emlékezetünkben van a feledés. Jelen van, hogy ne feledjük, ami ha jelen van, feledünk”. (Augustinus, 1982, 299.)

A szaktudományként emancipálódott pszichológia kezdeteinél már ott találjuk az emlékezet kísérleti kutatásának első nagyszabású vállalkozását (Hermann Ebbinghaus). Ezt azután mind több irányban szerteágazó kutatási hullám követte. Az emlékezés-felejtés jelenségek köre felettébb alkalmas volt a jól ellenőrizhető és formalizálható-mérhető adatszerezésre, még olyan feltételek mellett is, hogy magát az emlékezés pontos mechanizmusát homály fedte. A sokat emlegetett „kognitív

forradalom” a dolog természeténél fogva újabb lendületet adott a kutatási erőfeszítéseknek, s főképpen a múlt század 70-es és 80-as éveiben hozott jelentős eredményeket.

Am manapság némi csalódottság lengi be az áttekintő-elemző összegzéseket: nem teljesültek a magasra szított várakozások. Szinte maradéktalanul rendelkezésünkre áll az emlékezet *leíró fenomenológiája* s a kezeléséhez szükséges fogalmi apparátus. De alig tudunk valamit arról, mi is történik valójában, amikor emlékezőnk vagy felejtünk; mifajta ideglettani mechanizmusok közvetítik a bevésési, tárolási és hozzáférési-felidézési folyamatokat.

Ennek ellenére remekül kezelni tudjuk az emlékezet idői jellemzőit (rövid és hosszú távú) minőségét (epizodikus, szemantikus és procedurális), képszerű elevenségét (fotografikus és vakuemlékezet) és sematizáló hajlamát, normális és patológikus működését, valamint egyéni különbségeit (a fenomenális emlékeztől a teljes amnéziáig). Tanulságos esettanulmányok születtek mind fenomenális memóriájú egyenekről (Lurija, 1968), mind pedig az emlékezet patológiájáról: az amnézia különböző változatairól. Szaporodtak az emlékezet és egyéb pszichikus funkciók (érzelem, önreflexió, én-képzet) kapcsolatait firtató vizsgálódások.

Részben az emlékezetkutatás differenciálódásának, részben pedig az imént említett integratív – vagyis egészlegesebb látásmódra törekvő – erőfeszítéseknek eredménye lett, hogy különös „jelzős” kutatási irányok (és kutatási tárgyak) alakultak ki. Az *önéletrajzi* (autobiografikus) *emlékezet*, mint viszonylag önálló kutatási irány jórészt az én-pszichológia és az identitás-kutatás ösztönzésére s vele szoros kapcsolatban öltött alakot. Majd termékenyen művelt önálló – talán túlságosan is önállósult – kutatási áramlat lett az emlé-

kezet-kutatás tágas határai között. Egyúttal azonban az én-pszichológia tartományában is feltűnt, és a narratív (élettörténeti) identitás-elméletek kiindulópontja lett (McAdams, 1988, 1999).

Az emlékezeti teljesítményen nyugvó *élettörténeti módszer* (önéletírás, élettörténeti interjú, én-elbeszélés) behatolt más tudományterületekre is, mindenekelőtt a történet-tudományba (*oral history*, mikrotörténetírás), a kulturális antropológiába és a szociológiába. Ennek nyomán termékeny tudományközi diskurzus alakult ki; légköre kedvezett egy korábbi – eredendően inkább szociológiai, mintsem pszichológiai – hagyomány újjáéledésének: a „*kollektív emlékezet*” iránti érdeklődés felpezsdülésének. Ebben persze több tényező együttes hatása érvényesült, egyebek közt tudományon kívüli hatások is.

A legsúlyosabb dilemmát egy meglehetősen régi keletű pszichológiai közegyetértés okozta. A modern pszichológia a múlt század 20-as éveinek elején hosszas polémiákban küzdötte le azokat a felfogásokat, amelyek önálló entitásnak tekintett „*kollektív pszichikumok*” létét tételezték fel, amilyen a „tömeglélek”, „néplélek”, „csopordlélek”, „korszellem” (lásd Gustave Le Bon, William McDougall, Wilhelm Dilthey munkásságát!). Közegyet-értésen nyugvó sarkigazsággá vált, hogy az *egyéni pszichikumon kívül* vagy felett semminemű másfajta, tartalmas-tudatos, önreflexióra és emlékezésre képes kollektív pszichikum nem létezik. Legfeljebb hasonlatként vagy metaforikus utalásként lehet róla beszélni.

A kollektív emlékezet fogalmában rejülő valóságos probléma azonban messze túlmutat a szűkebben vett memóriakutatás keretein. Végző soron annak mechanizmusát firtatja, hogy a biológiai szükségességek folytán véges életű generációk monoton váltakozása

ellenére miképpen áll elő a *társadalmi lét és a kultúra folytonossága*: a folyamatos nemzedék-váltás és adaptáció. Más szóval: hogyan épül rá a biológiai reprodukcióra a *társadalmi-kulturális reprodukció*? Ehelyett éppen csak jelezzük a témának ezt a legáltalánosabb vonatkoztató keretét. Fontossága azonban könnyen belátható, valamint az is, hogy a kérdésfeltevés más perspektívát igényel, mint a szokásos szocializációs tárgyalásmód. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy a kollektív emlékezet – mint már utaltunk rá – egy egész *tudomány-csoport* érdeklődésének fókuszába került (szociológia, pszichológia, történettudomány, antropológia, filozófia, kultúrhistoria). Mind-egyik sajátos nézőpontból közelített a jelenségekhez. Ezek gyakran újszerű és friss látásmódot képviseltek, de növelték a diskurzusok fogalmi tarkaságát és többértelműségét is.

Már Émile Durkheim is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a kollektív módon megszerkesztett *múltkép* kulcsfontosságú szerepet játszik a társadalom egységének, integráltságának fenntartásában. A megosztott múlt nélkülözhetetlen tényezője a társadalmi szolidaritás létrejöttének és megőrzésének.

A modernizációs folyamatok és az újszerű politikai kultúra kibontakozásával mind nyilvánvalóbb lett e tény politikai jelentősége. „Amint a vallási és politikai tevékenység szinterei kibővültek, és egyre több alapvető kérdés vált vitatottá, az emlékezet birtoklásáért folyó versengés és annak eldöntése, hogy kinek a múltvízióját illessék tiszteletadással az emlékhelyek és emlékművek, elsőrendű politikai kérdéssé vált, először Angliában, utóbb pedig valamennyi modern társadalomban”. (Misztal, 2003, 37.)

Olykor véletlen tényezők is közrejátszottak az érdeklődés felszításában. A múlt század utolsó két évtizedében látott napvilágot angol

nyelven Maurice Halbwachs (1980, 1992) írásainak két kötete a „kollektív emlékezetről”, pontosabban az „emlékezet szociális kereteiről”. A náci koncentrációs táborban elpusztított szerzőnek, Durkheim tanítványának és részben szellemi örökösének hatása évtizedeken át lappangott. Inkább a francia társadalomtudomány „belügyének” számított, bár Frederic Charles Bartlett (1932) nevezetes művében még élénk eszmecsere folytatott Halbwachs 1925-ben megjelent alapvető munkájával (*Les cadres sociaux de la mémoire*). Ám ezt követően néma csend honolt, eltekintve a „családon belüli” Henri Bergson – túlnyomóan spekulatív – memória-elemzéseitől és hipotéziseitől.

Az új kiadások divatot teremtettek, márpedig a *tudományos divat* mindig kétarcú. Serkenti az érdeklődést, koncentrálja az erőt, de táplálja a konjunkturális buzgalmat és a könnyűkezü elméletképzést is. A 20-as évek vitái lezárták ugyan az eltárgyasított kollektív pszichikum tételezése felé vezető utakat, de a szó sugalmazó jelentése révén bőséges teret hagytak a többértelműségek és fogalmi bizonytalanságok számára.

Már Halbwachs fejtegetéseiben is felbukkannak következetlenségek. Fő magyarázó kategóriája eleve feltételezi, hogy az egyéni emlékezés csakis a maga „szociális (társas) keretei” között értelmezhető. Ez a keret pedig mindig valamely konkrét társadalmi csoport látószöge. Felfogása szerint, tiszta individuális emlékezet nem is létezhet; e tekintetben radikálisabb, mint mestere, Durkheim, aki lehetségesnek vélte annak létezését. (Ezért Halbwachs szociológiai redukcionizmusát joggal tekintik szélsőségesebbnek.) Az emlékezés keretének funkciója az, hogy általa „a többiek szemével nézzük a tárgyakat”. És minél több csoport látószögéből szemlélődik

(és emlékezik) az egyén, annál számosabbak az emlékezését befolyásoló szociális keretek. A visszaemlékezés csak akkor lehet sikeres, ha a felidéző erőfeszítés a *megfelelő keretben* (vagyis a bevésésnek megfelelő kontextusban) zajlik le. Halbwachs fő művében azt mutatja be, hogy a család, a vallási csoportok és a társadalmi osztályok miképpen működnek *memóriakeretként*.

A mégoly egyéni élmény, az intim világ is szociális termék. Már csak azért is, mivel a tárgyak nyelvben rögzített jelentése is szükségképpen kollektív produktum. Emellett már az elemi észlelés sem lehetséges emlékezet híján; a tárgyak, események kategoriális besorolását (a jelentésadási műveletet) nyelvi konvenciók alkalmazásával – vagyis kommunikációs aktusokkal – végezzük. Ezeket őrzi a „kollektív memória”. Mint mondja: „Mihelyt egy emlék kollektív észleletet idéz fel, maga is csak kollektív lehet” (Halbwachs, 1971, 126.). A kollektív emlékezet itt minde- nek előtt úgy jelenik meg, mint a csoport tagjai között *megosztott, közösen birtokolt* – s ilyen értelemben kollektív – tudás. Ennek a közös tudástárnak a médiuma pedig a nyelv: a nyelvi jelentések közös birtoklása teszi lehetővé az *emlékező közösség* (mnemonic community) létezését.

Más alkalommal viszont Halbwachs a visszaemlékezés aktív-dinamikus, *rekonstruktív* jellegét hangsúlyozza. Mint mondja, „...sohasem veszítjük azt a képességünket, hogy emlékeinket reprodukáljuk. De a reprodukálás nem azt jelenti, hogy változatlanul újra megjeljük a dolgokat, hanem sokkal inkább azt, hogy rekonstruáljuk őket” (Halbwachs, 1975, 92.). Ez az *emlékezeti rekonstrukció* annál gazdagabb, annál bőségesebb „nyersanyagból” építkezik, minél több memóriakeret egymást átfedő kereszteződésében zajlik le. „A felejtést

e keretek vagy egy részük eltűnése magyarázza...” (Halbwachs, 1971, 131.) Természetesen maguk a társadalmi csoportok is változókonnyak, ezért „...emlékezetünk keretei egyik korszakról a másikra megváltoznak” (Halbwachs, 1971, 131.).

Végül is Halbwachs nem tudja elkerülni valamifajta kollektív pszichikum (csoportlélek) tárgyiasításának zsákutcáját. Leszögezi: „...egészen természetes, hogy úgy véljük, maga a csoport képes emlékezni, s hogy emlékezetet tulajdonítunk, például, a családnak, akárcsak bármely más társas egyesülésnek” (Halbwachs, 1971, 146.) Ez ugyan világos beszéd, ám egyúttal arról is tanúskodik, hogy a témakör kritikus pontja a „kollektív” jelző értelmezése. Halbwachs következetlenségei is ennek módjából erednek.

Pedig már mestere, Durkheim is tudatában volt a kérdés bonyolultságának: sem az emlékezés kollektív-szociális jellegét, sem az emlékező egyén individualitását nem lehet eltüntetni, vagy egymásra maradéktalanul visszavezetni. „Abból, hogy ezek a kollektív jelenségek nem léteznek az egyéni tudatokon kívül, nem következik, hogy abból származnak; ellenkezőleg, a közösség művei. Nem az egyénből indulnak ki, hogy elterjedjenek a társadalomban, hanem a társadalomból áramlanak ki, s aztán oszlanak szét az egyénekben” (idézi Némedi, 1996, 41.). Ezért mondja, hogy a társadalom bizonyos szempontból nem más, mint „a kollektivitás tudata”; ezt pedig meg kell őrizni az emlékezetben. Ebből az is következik, hogy valójában annyi emlékezet létezik, ahány társadalmi csoportot azonosíthatunk. Az egyén oly mértékben részesül a közös emlékezet „szétoszlásában”, ahány csoportnak a tagja.

A korszak társadalomtudománya még nélkülözi, a „társadalmi szerep” fogalmát,

amely utóbb – a körötte zajló viták ellenére – jelentőssé vált a társadalmi viselkedésszabályozás mechanizmusainak vizsgálatában és értelmezésében. Itt elegendő csupán arra utalni, hogy az egyén szerepviszonyai és szereplémei kitüntetett fontosságúak az emlékezeti tartalmak strukturálásában. Ha valaki orvos, apa, politikus és intézményigazgató élete jelentős szakaszában, szereplémei ennek megfelelő, viszonylag önálló tömböket alkotnak; ezek között koherens vagy súlyosan ellentmondó, disszonáns viszonylatok egyaránt létrejöhetnek. E szempont viszonylag szűkös figyelemben részesül napjaink kutatásaiban.

Frederic Charles Bartlett (1932–1985) emlékezésről szóló nevezetes és újabban megnövekedett figyelemben részesülő munkája osztotta Halbwachs általános szemléletmódját. De határozottan elutasította a mégoly metaforikus utalást is bárminemű *szubsztantív, önálló pszichikus entitásként szemlélt* „kollektív memória”, közelebbről egy effajta emlékezetel rendelkező kollektív pszichikum létre. Számára sem volt kétséges, hogy „...a felidézésnek mind a módját, mind az anyagát döntően meghatározzák a társas hatások [...] (A) csoport változó divatjai, a társadalmi verbális klisék, az általánosan elfogadott érdeklődés, az állandó társadalmi szokások és intézmények alakítják ki a kereteket, irányítják az akciókat” (Bartlett, 1932/1985, 347.). Mindemellett mintegy Halbwachs-szal polemizálva határozottan leszögezi: „...a csoportban folyó emlékezéssel foglalkozunk, s nem a csoport általani valamiféle feltételezett vagy kimutatható emlékezéssel” (Bartlett, 1932/1985, 350.). Vagyis a csoportnak *mint olyannak* nem lehet a szó eredeti értelmében vett emlékezete.

Egy effajta *analogikus beszédmód* azonban – mint látjuk – mégis lehetséges. A kérdés csupán az, hogy miképpen. Miként lehet

értelmes terminus a „kollektív emlékezet”? Napjaink tipikus válasza igyekszik elkerülni a kategorikus definiálás kényszerét, s e helyett a tárgy *leíró jellemzéséhez* folyamodik. Ennek következményeit ismételtelen módunk lesz még szemügyre venni, most csupán a dolog lényegét érzékeltetjük. A témakör egyik termékeny szerzője, James Wertsch (2002, Wertsch – Roediger, 2008) óv az elszett és végérvényesnek szánt definíciók szorgalmazásától. Úgy véli, hogy célszerűbb a jelenségkör empirikus kezelésére alkalmas *fogalmi mező* körvonalazása, mintsem a mindenkit kielégítő meghatározás felkutatása.

Ez a tendencia a pszichológia számos területén érvényesül: kívánatosabb *magát a tárgyat* megragadni, és kimerítően leírni, mintsem absztrakt meghatározásával bíbelődni. „Úgy véljük, hogy egyetlen elegáns definíció felkutatása helyett termékenyebb lesz, ha egy olyan fogalmi mező mintázatát körvonalazzuk, amelynek keretei között megvitathatjuk a kollektív emlékezet kérdéseit” (Wertsch – Roediger, 2008, 319.).

Ennek jegyében a szerzők három alapvető fogalmi szembeállítás alakjában vázolják fel e fogalmi mező által lefedett jelenségtartományt, nevezetesen: a kollektív emlékezet szemben a kollektív visszaemlékezéssel; a kollektív visszaemlékezés szemben a történettudománnyal; az egyéni visszaemlékezés szemben a kollektív visszaemlékezéssel. Ezeknek a szembeállításoknak a módszeres elemzése sok tekintetben valóban kimerítheti a kollektív emlékezet jelenségvilágát, bár nem zárja ki más megfigyelési és vizsgálódási perspektívák lehetőségét sem.

Mind a *kollektív*, mind az *emlékezet* jelentés- és jelenségtelisége bőséggel kínál további elemzési síkokat. Már Halbwachs és Bartlett világosan érzékeltette a kollektív emlékezet

két lehetséges általános modelljét. Egyfelől a statikus *ismeretraktár* képzetét (mondják konténer-szemléletnek is), ahol – miként a raktár polcain – valamiképpen elfeküsznek a múlt emléknymoi, amelyeket szükség esetén „egy az egyben” előhúzzunk (reprodukálunk). Nem mindig válik kellőképpen világossá, hol is le lehet ez a raktár: vajon kizárólag az egyén fejében vagy alkalmanként valahol kívülről is?

Másfelől a kollektív emlékezet elgondolható olyképpen is, mint a múlt szüntelen – helyzettől függő – *dinamikus rekonstrukciójának* folyamata: mint *visszaemlékezési aktusok láncolata*. Ezek az egyén változó erejű ellenőrzése mellett és különböző tudatossági szinteken mehetnek végbe. Természetesen ezek sok tekintetben mesterkéltszembeállítások. Nincs visszaemlékezés elraktározott, bevéselt emlékek nélkül, amiként aktív előhívási-felidézési erőfeszítés nélkül sem gondolható el. Az emlékezetnek lényegét illetően van egy *megőrző-konzervatív*, illetve egy *dinamikus, kreatív-rekonstruáló* funkciója; ezek kölcsönösen feltételezik egymást, s együtt alkotják az emlékezet pszichológiai univerzumát.

Mint már említettük, a *kollektív emlékezet* és az *identitásfolyamatok együttjárása* az újabb kutatások fontos általános felismerése; ebbéli minőségében pedig mind az emlékezetpolitika, mind az identitáspolitika kiindulópontja. A ráeszmélés sokféle alakban megfogalmazódik; hadd szemléltessük egyetlen új keletű megállapítással: „...a kollektív visszaemlékezés szükségképpen feltételez valamely identitástervet; visszaemlékezésünk annak szolgálatában áll, hogy megszerkesszük, mi-fajta emberek is vagyunk, és ettől kezdve ellenálljunk annak, hogy megváltozzunk, még akkor is, ha ellentmondó evidenciákkal szembeesülünk. A kollektív visszaemlékezés értelmező módon kötődik a jelenhez, s ha szük-

ségesnek mutatkozik, a múltról szóló beszámoló némely részlete megváltozik, vagy eltorzul a jelen szükségleteinek szolgálatában” (Wertsch – Roediger, 2008, 320.).

Érthető hát, hogy a szerzők egyike (Wertsch, 2002) miért beszél a kollektív emlékezet „*funkcionális dualizmusáról*” vagy másként annak kettős perspektívájáról, nevezetesen: az emlékezés *pontosságának* kritériumáról, illetve az emlékezés révén előállítható „*használatos múlt*” (usable past) eszméjéről. A kétfajta funkció nem elszigetelten fejt ki hatását; egymásba játszanak, s együttesen – bár a helyzettől függően eltérő hangsúllyal – lépnek működésbe. A történettudomány és az egyéni (önéletrajzi) visszaemlékezés inkább törekszik a pontosságra. Míg a politika hatókörébe vont kollektív emlékezet befolyásolását inkább a pragmatikus politikai hasznosság elve vezérli: hívek toborzása és identitásuk erősítése. Wertsch (2002, 35.) figyelemre méltóan írja: „... a kollektív emlékezet kutatása inkább annak vizsgálatára összpontosít, hogy a használható múlt létrehozására irányuló erőfeszítések miképpen szolgálnak politikai és identitásképzési szükségleteket, míg az egyéni emlékezet tanulmányozása arra hajlik, hogy a pontosság kritériumát tekintse alapvetőnek.”

A kollektív emlékezet eme gyakorlati-politikai érdekeltsége nem új felismerés; kezdeteitől fogva kíséri a téma kutatását. Már Bartlett (1985, 425.) is arról beszélt, hogy a múlt – állandóan, újratelemződően – „a jelen érdekeinek megfelelően” rekonstruálódik. Jan Assman (1999, 234.) aforisztikusan fogalmaz: „... a történelmi emlékezés éppen a múlt felhasználása, nem pedig rögzítése”. Vagy máshelyt: „Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és jövő tapasztalását is szervezi” (Assman, 1999, 42.). Ezzel

magyarázható, hogy a kollektív visszaemlékezésben mindig benne rejlik a *prezentizmus* kockázata: az a tendencia, hogy a jelenkor eszméinek, értékeinek és érdekeinek megfelelően idézze fel és értelmezze a múltat, s glorifikálja a mindenkori „győzteseket”.

A korábban megszokott megkétszerezési tünnettől eltérően a hazai társadalomtudományi gondolkodás ezúttal idejekorán bekapcsolódott a nemzetközi diskurzusba. Közre adta tekintélyes szerzők írásait (Paul Ricoeur, Pierre Nora, Eric Hobsbawm, Frederic Charles Bartlett), reflektált a vitatott kérdésekre (Kovács Mónika; Feischmidt Margit; Gyáni Gábor; Erős Ferenc). Az újjáalakult Társadalomtudományi Társaság vitát rendezett az „emlékezetkultúra és emlékezetpolitika” kérdéseiről (*Magyar Lettre*, 2008 ősz); az idézett folyóirat 2007 őszi tematikus számot szentelt az emlékezetkultúra vitatásának. A téma ilyenformán a magyar szellemi életben is izgalmakat támasztott: az akadémikus tudományosság köreiből csakúgy, mint a professzionális politikusok világában.

Mindemellett alaposan melléfognánk, ha úgy vélekednénk, hogy kizárólag az érintett tudományok belső mozgása vezetett el a kollektív emlékezet kutatásának felíveléséhez. Másfajta nagy erejű mozgatórugók is hozzájárultak ahhoz, hogy – mint Pierre Nora (2007, 35.) írja – a múlt század utolsó évtizedeiben „egy mélyről jövő emlékezethullám zúdult rá a világra”.

E hullám felszökésében magának Pierre Norának is kulcsszerepe volt. 1984 és 1993 között szerkesztésében jelent meg a hétköznapi *Les lieux de mémoire* című munka, amely száz – főként történész – szerző 134 tanulmányát adta közre a francia nemzeti emlékezet kérdéseiről. Ám hamarosan (1996-ban) megjelent a munka rövidebb, háromkötetes angol

nyelvű változata (*Realms of Memory*), amely az angolszász tudományos körökben is új lendületet adott a társadalmi emlékezet kutatásának, valamint az azzal kapcsolatos vitáknak, hogy milyen lehet a történettudományhoz fűződő viszonya. A viták és vizsgálódások mind szélesebb körben gyűrűztek tovább.

De vajon mi vezetett ehhez a visszaemlékezési boom-hoz? A társadalomtudományok öntörvényű (immanens) mozgása önmagában erre nem ad választ; más fejleményekkel is számot kell vetnünk.

A tényezők egy csoportja közhelyszerűen emlegetett eseményekre, közelebről a több – gazdasági, politikai, kulturális és informatikai – síkon zajló *globalizációs folyamatokra* utal. Ezek kibontakozási üteme és társadalmi láthatósága korántsem azonos. Leglátványosabb a *kép- és hírszórás globalizációja*: a korszak minden eseménye – a helyi háborúktól a riasztó tömegkatasztrófákon át a politikai fordulatokig – tüstént hozzáférhető a világ minden zugában. A szertesugárzott képek megőrződnek, és bármikor felidézhetőek. A kutatások kedvelt témája annak firtatása, hogy a megkérdezett személyek hol voltak a Kennedy-gyilkosság vagy a két torony összeomlása idején, és mifajta képszerű élményt öröznek róla. Ilyenformán sajátos *globális élményközösség* jön létre; szaporodnak az emlékezet azonos „határási eseményei”: növekszik a *helyi és a globális kollektív emlékezet közös élményháttere*.

Gyökeresen újszerű jelenség a *globális fenyegetettség* érzete és szorongása. A bulvársajtó és az ezotéria egyszerre táplálója és haszonélvezője az effajta hangulatoknak. A *valóságos problémákra* különös hiszterizált és szenzációhajhász réteg rakódik rá, s újra és újra kiváltja a tömeges borzongást. A hívószavak jól ismertek: fenyegető klímaváltozás, világmé-

retű járványok, demográfiai robbanás, kozmikus katasztrófa, ellenséges kultúrák pusztító összecsapása, földönkívüliek látogatása, ezoterikus tanok hirdette világvége hangulat. Az atombomba léte először tette valóságos lehetőséggé az *emberiség önelpusztítását*.

Mindeközben korábban soha nem látott mértékben felgyorsult a tudományos-technikai és társadalmi-életmódbeli *változások üteme*. Ez pedig azzal jár, hogy egyre növekszik az egymás nyomába lépő *generációk közötti szakadás*; egyre zaklatottabb és feszültebbé lesz a nemzedéki folytonosság. A szocializációs és életviteli mintázatok érvényüket veszítik; megnehezül a tekintélyvezérelte spontán mintakövetés. Mindez növeli a társadalmi bizonytalanságot, s ezáltal szűkíti a személyes autonómia érvényesítésének mozgásterét; súlyos alkalmazkodási nehézségeket támaszt. Mannheim Károly (1925/1969) már igen korán ráeszmélt a *generációváltás és az eltérő generációs emlékezet* jelentőségére a modern társadalmakban. Az azóta lepergett – immáron csaknem egy évszázadnyi – idő alatt még inkább kiéleződtek a *nemzedéki emlékezet* élménymintázatainak különbségei.

A *bizonytalanságérzet* fogékonyra tesz minden olyan önmeghatározási támpont (identitás-kategória) és érzelmi odatartozási kötetelék iránt, amely éppenséggel az identitás megerősítésével csökkenti a bizonytalanságérzetet. Ilyenkor – kivált a fiatalok körében – megnő a *radikalizmus* árfolyama; a történelmi körülmények szabják meg, hogy vajon a jobb vagy a baloldali radikalizmus lesz e a helyzet haszonélvezője. Megnő a fanatizmus-közeli „egydimenziós” identitásképletek száma, s az őket tápláló, nagy *érzelmi-indulati kapacitású eszmék* (mint a nacionalizmus, a különféle messianisztikus remények) befolyása. Ezek legitimálásában kitüntetett szerepet

játszik a megidézett s önigazolással és magyarázatul szolgáló múlt. A Nora által emlegetett ezredvégi „emlékezhullám” feltorlódásában bizonyosan közrejátszott a *jövőképzet elbizonytalanodása*, sőt a jövő kompromittálódása.

De a jövő eszméje nemcsak a messianizmus ígézetének kudarcában, hanem a pragmatikus perspektívátlanság taposóalmában is felmorzsolódhat. A múlt emiatt is rátepedhet a jelenre, mindinkább kiemelve az emlékezetpolitika jelentőségét.

Az identitáshiány, a nélkülözött pozitív identitás felelősítheti a versengő identitásminták harcát, a „*negatív identitások*” („ilyen pedig semmiképpen sem lesznek!”) gyűlölködő elutasítását, sőt diabolizálását és kiiktatási szándékát. Ennek nyomán jöhetnek létre a modern, fejlett társadalmakban is *belső „gyarmatosított területek”*: etnikai gettók, lepusztult övezetek, *underclass* telephelyek, szegregált csoportok. Ezért feltámadhat és hódíthat a jelszó: „legyen úgy, mint régen volt!” Ez az óhaj gyakorta hajdan volt dicsőséget és nyugodalmat biztosságot, kiszámíthatóságot remél visszahódítani. Olykor azonban másfajta gőzök is kavarnak benne: a Közép- és Kelet-Európában oly gyakran békétlenséget szító *nemzeti-etnikai szupremácia* kivagyisága. A két háború közötti kor egyik irredenta műdala hangzott így:

„*Legyen úgy, mint régen volt!*

Süvegélje meg a magyart

Mind a német, mind az oláh és a tót”.

Ahhoz, hogy bárki bármily csekély valószínűséget tulajdonítson az efféle dalok sugallta érzelmeknek, „*történelmi*” igazoláshoz kell folyamodnia, vagy pedig vakon hinnie a *magyar mivolt* születéssel szerzett, inherens értékében. Márpedig aki így vélekedik, aligha érthet egyet Tamási Áronnal: aki embernek hitvány, magyarnak is az.

A 20. és az eddig lepergett 21. század bővelkedett drámái erejű, olykor földrengésszerű *történelmi-társadalmi fordulatokban* és kollektív traumákban. Két világháború, egy virtuális (hideg) háború és több száz helyi háború zúdult rá a korszak népességére. Felíveltek és széthullottak birodalmak és világmeletű gyarmati rendszerek; politikai fordulatok és államcsínyek zajlottak; új nemzetállamok tucatjai születtek; rendre átszabták az országhatárokat. Számos országban és régióban gyökeres – olykor ismételt – rendszer-váltások zajlottak le. Minden ilyen esetben tömeges *identitáscserék* (vagy kényszerű „identitásmimikrik”) mentek végbe. A trianoni sokk, a spanyol polgárháború, a Szovjetunió és Jugoszlávia széthullása után a nemzeti azonosságtudat mintázata mindenhol gyökeresen átalakult, nem is szólván a romokon létrejött új nemzetállamokról. Ennek forrásaként pedig nem nyúlhattak másokhoz, mint a múltjukhoz, a kollektív emlékezet újfajta értelmezéséből levezethető lehetőségekhez. A példák száma korlátlanul szaporítható. Az új Oroszország újra felfedezi a pravoszláv tradíciót, az immár a népre ruházott honvédő heroizmust és a mártírrá emelt cári család kultuszát. Szerbia számára Koszovó – akárcsak számunkra Erdély – mérhetetlenül gazdagabb szimbolikus jelentést hordoz, mint pusztán egy földrajzi elnevezés. Dél-Afrikában az apartheid felszámolását követően újra kellett írni az ország történetét. A spanyol nemzeti emlékezetben és a történetírásban együtt és egymással tusakodva létezik a „vörös” és a „kék” áramlat, mégis képesek voltak a polgárháború véres tragédiáját – jóllehet nem fájdalmak és érzékenységek nélkül – szervesen integrálni a nemzeti történelem menetébe.

A fiatal nemzetállamoknak olykor mester-séges úton kell megteremtetniük tulajdon

múltjukat és önálló létük *szimbólumvilágát*, hogy azok hivatkozási alappá válhassanak. Yael Zerubavel (1995) *Újrafelfedezett gyökerek* címmel adta közre azt a monográfiát, amely az izraeli nemzeti hagyomány céltudatos létrehozását vizsgálja az államalapítást követően. A messzi múltból két „alapító eseményt” szemel ki a kollektív emlékezet pilléreiként: Bar-Kochba felkelését és Maszada védőinek hősiességét, majd – elkerülendő a római fogságot – kollektív öngyilkosságát. (Izrael állam újoncai mindmáig Maszada fennsíkján teszik le katonai esküjüket.) Az új hagyományképzésnek és művi múltteremtésnek szerves része volt a földrajzi nevek hebraizációja.

Kelet- és Közép-Európában ez a *nyelvpolitika* ma is fájó sebeket tép fel, és viszályokat szít. Elegendő a szlovák nyelvtörvény körül támadt konfliktusokra utalni. A Trianon következtében elveszített területek birtokba vételének első aktusa a helynevek megváltoztatása volt. Az 1938–1941 közötti átmeneti területi revízió mindig „visszakereszteléssel” járt együtt. Ezekkel a műveletekkel a *kollektív emlékezet működésének folytonosságát* kívánják befolyásolni: megszakítani vagy fenntartani. Mert valóban nem lehet tartósan közömbös az, hogy egy várost vajon Kolozsvárnak vagy Cluj-Napocának hívnak. A hajdani elnevezés eltűnt az elnevezést keltheti, hogy vele együtt elenyészett a múlt, az egykori hovatarozás érzülete és az elnevezés nyelve. Az efféle feszültségek keresztül-kasul áthatják régiókat és a volt szovjet birodalom ifjú utódállamait. Tétjük a legkevésbé sem pusztán nyelvhasználati kérdés; mélyen érinti a *nemzeti emlékezet* és a *nemzeti lét* égetően időszerű összefüggéseit. E fejleményeket az egykori gyarmati rendszer felszámolása nyomán is megfigyelhetjük. Az elnevezések a kollektív emlékezés kitüntetett helyei (Nora, 1989).

Az elmúlt két évtizedben több, Zerubavel munkájához hasonló esettanulmány látott napvilágot a kollektív emlékezet tartalmas vizsgálatáról: a koreai és a vietnami háború emlékezeti képéről, a Watergate-ügyről, az amerikai patriotizmus megjelenítéséről a nyilvánosságban, a holocaustról. Wertsch (2002) érdekes monográfiában vizsgálta, hogy a Szovjetunió fennállása idején milyen volt a Honvédő Háború kanonizált és hivatalosan kultivált, államilag ellenőrzött képe, s mellette mifajta kiszorított, tilalmas nézetek rejtőzködtek. A rendszer széthullása után a kép jelentősen átalakult és pluralizálódott; megszűnt a kötelező, ideológiailag szankcionált kánon; felszínre törtek és legitimitást nyertek az *alternatív magyarázatok*. Az államilag ellenőrzött értelmezési mód monopóliumának megszűnt a végighullámozott a társadalmi nyilvánosságon, a mindennapi diskurzusok világán, a történettudományon és az iskola-ügyön. A szembesülések és polémiák nyíltá váltak. Effajta esettanulmányt a posztsovjetertség minden országáról lehetne írni.

Wertsch érdekes és tanulságos kísérletet tesz arra, hogy az orosz kollektív emlékezet történelmi narratívumaiból kihámozzon egy olyan *mintázatot* (template) amely rejtett *történetsszervező sémaként* mindegyikben megmutatkozik. Ennek lényegét „az idegen erők feletti diadal” eszméjében véli felfedezni. Legyen szó bármely történelmi korszakról, a cselekmény mindig azonos elemekből épül fel. Ezek logikája így ábrázolható:

- 1.) az induló helyzet: az orosz nép békében él; nem fenyeget másokat;
- 2.) idegen erők (ügynökök) által támasztott zendülés vagy agresszió, amely
- 3.) válsághoz és nagy szenvedéshez vezet;
- 4.) az egyedül is hősiessé küzdő orosz nép végül diadalt arat.

Ez a mintázat nem csupán a Nagy Honvédő Háború magyarázatában érvényesül, de Napóleon betörésében, Nagy Péter svédok feletti diadalában, a tatár fenyegetésben is. A szerző gondolatmenete *Vlagyimir* Jakovlevics Proppnak a népmesék struktúraelemzésével foglalkozó művére támaszkodik.

Eljátszhatunk a gondolattal, hogy a magyar történelmi emlékezetben vajon felfedezhetnénk-e hasonló *történetsemát*, s ha igen, milyen is lenne az. Talán ilyen:

- 1.) külső fenyegetettség és/vagy belső szorongatottság; a régi dicsőség gyászolása;
- 2.) lelkesült szembeszegülés; tiltakozás és a „véres kard” körbehordása: talpra magyar;
- 3.) küzdés akkor is, ha reménytelen; a dicső elbukás vigasza;
- 4.) illuzórikus remények dédelgetése: „Lesz még egyszer ünnep...”

Persze mindez csupán gondolati játék, de életszerűen játszható. Amiként annak latolgatása is, hogy a jelenlegi magyar társadalom a játszma mely szakaszában leledzik.

Feltesszük, hogy az elmondottak nyomán talán kézzelfoghatóbb és világosabb lett az a társadalmi-történelmi és tudományos háttér, amelyen kirajzolódott a *kollektív emlékezet kategóriájának új időszere*.

A múlt különös jelenség: egyszerre *tárgyszerű és irreverzibilis*, ám egyúttal képlekeny, értelmezhető és újraértelmezhető; az egyén személyes perspektívája révén szubjektív élménnyé tehető. Ameddig az írott és íratlan emberi hagyomány messziségébe vissz tudunk pillantani, újra és újra ráeszmélhetünk: az ember mindig is tudatában volt, hogy személyes és törzsi (kollektív) múltja szervesen és lényegileg hozzá tartozik: az ősök kultikus tiszteleteként; a „vének” autoritásaként; eredetmitológiák képében; a felmenőkkel folytatott dialógusokként; cselekvési paradigmák

és rítusok forrásaként; jövőképzetek inspirálójaként. S a mi szempontunkból most tökéletesen közömbös, hogy ezt vajon a mitológia, a folklór, a filozófia, a szaktudományok vagy a politika alanyaként tette-e. A múltnak ez a *különös kettőssége*, hogy t. i. egyszerre befejezett, zárt és hozzáférhetetlen az emberi cselekvés számára, illetve hogy a róla alkotott értelmező kép gyakorlatilag tetszés szerint alakítható, felettebb alkalmassá tette a bevezetőben említett célra: a céltudatos befolyásolásra – az aktív ráemlékeztetésre és a kikényszerített amnéziára, az intencionált felejtésre.

George Orwell nevezetes könyvét, az 1984-et úgy szokás számon tartani, mint a totális diktatúrák, közelebről a sztálini típusú, vezérelvű párdiktatúra kíméletlenül leleplező kritikáját. Ám lehetetlen nem észlelni, hogy a vészjósló tünetek – enyhébb alakban – akkor is megjelenhetnek, ha egyetlen uralkodó párt helyett több (vagy akár sok) párt buzgólkodik a közélet színpadán. A sokat idézett jelszó nem vált érvénytelenné a Nagy Testvér és a birodalom eltűntével. „Aki uralja a múltat – hirdette a Párt jelmondata -, az uralja a jövőt is; aki uralja a jelent, az uralja a múltat is”.

Vajon nem vagyunk-e lépten-nyomon tanúi, hogy a jövő uralásának becsvágya miképpen terjeszkedik ki a múlt célzatos birtokba vételére?! A kivitelezés módjai széles skálán mozognak. Orwell megfigyelése nem vesztette el időszere

A dolog általánosítható lényegét alkalmazsan megfogalmazza Assman (1999, 42–43.):

„A tovahaladó jelennel változó vonatkozatósi keretek felől szakadatlanul folyik a múlt újjászervezése... Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és a jövő tapasztalását is szervezi”. Ez pedig nem függ a mindenkori hatalom jellegétől, jöllehet a korlátlan hatalom mindig arra törekszik, hogy a múlt felett is osztatlanul uralkodjék. Normális viszonyok között a múlt értelmezése *szabad versengés tárgya* az emlékező (mnemikus) közösségben.

3. Az emlékezet „kollektivitása”

Célszerű lesz, ha fejtegetéseinknek ezen a pontján alaposabban is szemügyre vesszük a „*kollektív emlékezet*” *értelmezési tartományát*. Mivel – mint már láttuk – semminemű emlékezni képes kollektív pszichikum nem tételezhető, a kollektív emlékezet csakis úgy gondolható el, mint *egyéni pszichikumok* meghatározott halmazának *együttes és egyidejű* emlékezeti teljesítménye. A „kollektív” jelző az emlékező egyén pszichikumának működés módjára – társas-társadalmi beágyazottságára és helyzeti kontextusára – utal, és pedig mind genetikusan, mind aktuális értelemben. Ennek közelebbi konkretizálásaként rendszerint három tényezőt szokás említeni (lásd Yadin Dudai in: Wertsch – Roediger, 2008, 318.): egy közös *tudásállományt*, egy jellegzetes *tulajdonságot* és egy *aktív folyamatot* (a visszaemlékezési aktust).

A közös (megosztott) tudás azt jelenti, hogy a társadalmi csoport (vagy kultúra) tagjai egyaránt birtokolnak meghatározott ismereteket (információkat). Sajátos *emlékezetközösséget* képviselnek, amelynek tartalmaival – léthelyzeteiktől függően – élni is tudnak. A megosztott s ennek következtében együttműködésre és kölcsönhatásokra képes kogníció (distributed cognition) az utóbbi időben

élénken foglalkoztatja a kutatókat. Egy tanulmány szerzői aláhúzzák: „A valódi megosztott kogníció nem más, mint eredő (emergens) kogníció. Valaki valójában akkor rendelkezik megosztott kognitív rendszerrel, ha birtokol egy olyan rendszert, melynek elemei közötti kölcsönhatásból új kognitív tulajdonság *ered* (emerge); ez maga is kognitív rendszer lehet” (Poirier – Chicoisme, 2008, 27.).

Némiképp leegyszerűsítve a dolgokat, azt mondhatnánk, hogy a kollektív emlékezet a lényegét illetően a megosztott tudással rendelkező *egyéni memóriák emergens tulajdonsága* (teljesítménye) vagy terméke. Ily módon feloldható az az ellentmondás ama két megállapítás között, hogy az egyéni pszichikumon kívül nem létezhet másfajta pszichikus entitás, illetve hogy a „kollektív emlékezet” értelmes és tartalmas kategória lehet.

A kollektív emlékezet további jellegzetes *attribútuma* „a múltnak az adott csoportra jellemző egészes megkülönböztető képe”. Ez leginkább a korszakminősítésekre (mint például a reformkor, a Kádár-rendszer, a rendszerváltás kora) vagy a generációs alapélményekre érvényes. A folyamatként szemlélt kollektív emlékezet főképpen az egyéni- és a csoportemlékezet szüntelen kölcsönhatásait s mindkettő állandó változását hangsúlyozza.

Mindebből az is következik, hogy a kollektív emlékezet *kettős emlékezeti tárral* (vagy Nora kifejezésével élve „az emlékezés helyei- nek” kétfajta létmódjával) rendelkezik: az *egyéni memóriával* és az *információtárolás intézményeivel és szimbolikus rendszereivel*. Az utóbbiakhoz tartoznak az emlékművek, múzeumok, könyv- és irattárak, modern kép- és adattárolási eszközök, továbbá a nyelvek és jelrendszerek, hagyományok és rítusok, normák és szabályrendszerek és egyéb szellemi objektívációk. Az egyéni emlékezet tartalmai

közvetlenül hozzáférhetőek az önreflexiót provokáló kikérdezéses technikák (például az *oral history*) vagy az önbemutató személyes dokumentumok révén (önéletrészek, naplók, levelezés).

Az emlékezés „külső” helyeinek *intézményesült* formáiban tárolt tudás hasznosítása forrásfelkutató és forrásértelmező erőfeszítést követel. Ez a történettudomány működési terepe. Az emléktartalmak mindegyikéhez – intuitív módon – hozzárendelhetünk meghatározott *élményminőségeket*: valami lehet emlékezetre érdemes (*memorable*), illetve felejtethető (*forgettable*). Ezek jellege az eseményélmény személyes vonatkozásától és sorsszerűségétől, valamint érzelmi intenzitásától függ. Az *emlékezetre méltó* mivolt szorosan összefügg a felidézés, a visszaemlékezés könnyedségével és gyorsaságával.

A „kettős lehorgonyozottság”, vagyis az egyidejű „odabent” és „odakint” lét, a személyhez kötött élményemlékek és az *objektívált-intézményesült* emlékek, valamint szimbolikus emlékeztetők együttlétezése a kollektív emlékezet működésének alapjellegzetessége. Ezt a dualitást alkalmasan tükrözi Assman (1999) különbségtétele a „kommunikatív emlékezet” és a „kulturális emlékezet” között. Nem mindig eszmélünk rá, milyen messzemenő következményekkel jár az a tény, hogy hozzá tudunk férni a másik ember emlékezetének tartalmához. A társadalomban szüntelenül zajlik az *emlékek cseréje*, s ennek hullámzásában folyik a *közös emlékek szerkesztése*. A kommunikatív emlékezet közvetlen, személytől személyig terjedő kapcsolatokat tételez fel. Általában háromnemzedéknyi időszakot fog át.

A kulturális emlékezet időtlen, s az egyén és a forrás (szöveg) viszonyán nyugszik. Fogalma közel áll a kultúráéhoz; sajátságos „*mémraktárnak*” is tekinthető. A kollektív emléke-

zet eme vonulatának roppant terjedelmű Atlantiszi vannak, amelyek sohasem támadnak életre valamely individuális elmében; mindörökké hallgatagok maradhatnak. Szépen és érzékletesen ír erről az emlékezés géniusza, Proust: „...minden egyes régi nap letétbe helyeződik bennünk, mint egy hatalmas könyvtárban, ahol a legöregebb könyvekből is van egy-egy példány, amit nagy valószínűséggel soha senki nem fog kikérni. Mégis, ha ez a régi nap áttör a rá következő időszakok áttetsző rétegein, a felszínre emelkedik, és úgy szétterül, hogy egész valónkat elborítja...”

Az egyén azonban – lehetőségei és erőfeszítései szabta határok között – hozzáférhet a kulturális emlékezet „raktáraihoz”; ezért lehetséges a történettudomány. Amint John Lukacs tömören írja: „A történelem az emlékezetben őrzött múlt”. Viszont joggal panaszolja, hogy a modern államigazgatási és egyéb bürokrácia irdatlan irattermelése már-már reménytelené teszi a források teljes körű áttekintését és kiaknázását. Ezért nehezen kerülhető el azok célzatos szelekciója és tendenciózus beállítása. Larry Ray Barbara A. Misztal (2003) könyvéhez írott előszavában lényegre törően foglalja össze az iménti fejtegetések lényeges mozzanatát: „A kollektív emlékezetet úgy tekinthetjük, mint a közös tapasztalatok interszubjektív módon létrehozott eredményeit: eszméket, ismereteket és kulturális gyakorlatokat, amelyek révén az emberek megteremtik múlthoz fűződő viszonyukat”. A kollektív emlékezeti tár sajátos dualitását Assman (1999, 234.) jogosult különbségtétele is megjelenítette: a „*forró*” tudás az életre keltett, aktualizált és átszemélyesített ismereteket, míg a „*hideg*” tudás az előhívatlanul tárgyiasult ismereteket jelenti. Ez utóbbiak csak potenciálisan válhatnak a személyes

visszaemlékezés tartalmaivá; ám gyakran előfordul, hogy soha senki sem „kéri ki őket” a Proust emlegette virtuális könyvtárból.

A kollektív emlékezet több összefüggésben is megnyilvánuló kettőssége gyökeresen kiterjeszti *közvetlen és közvetett befolyásolásának*, valamint többé-kevésbé *önkéntes konstruálásának* lehetőségeit. Hiszen az uralási szándék egyaránt célba veheti az *elméket és az emlékezés helyeit*: nemzeti ünnepeket és megemlékezéseket, tradíciókat, emlékműveket, elnevezéseket, ez utóbbiak megváltoztatásával remélvén hatni az elmékre. Amint arra már utaltunk, az elmúlt évtizedek honi történelme látványosan szemlélteti, hogy a gyökeres társadalmi fordulatok hogyan képeződnek le a kollektív emlékezet alakzataiban, és miképpen élezi ki az emlékezetpolitikai konfliktusokat: az „*emlékek háborúját*”. S minél polarizáltabbak és kíméletlenebbek, indulattelibbek a társadalmi megosztottságok, annál kilátástalanabb e háború kimenetele, annál reménytelenebb valamifajta – akár csak részleges – *nemzeti emlékezeti egyneműség* létrejötte.

Olykor nem is ébredünk rá, hogy milyen sűrűn befonják mindennapi eszmélkedésünket az *emlékező közösség megosztottságaiból* eredő kollíziók. Mit is ünneplünk a nevezetes napokon? Melyek a legfontosabb nemzeti szimbólumok, és mi a jelentésük? Kinek a sírja lehet nemzeti zarándokhely? Ki érdemel szobrot, utcanévet és ki nem? A múlt mely alakjai tarthatnak igényt a nemzeti példakép rangjára? Melyek a honi történelem korszakfordító eseményei, és miért éppen azok? Kinek és minek az emlékezetét kell múzeumalapítással megőrizni? S mindez csupán ízelet a szóba jöhető kérdések tömkelegéből. A kérdésekben rejlő dilemmáknak pedig nincs egyetértést sugárzó, egyértelmű kimenetelük. Jobb esetben *vitatkozó-diskuráló*, legtöbbször

azonban a gyűlölködésig menően szembeforduló értelmezési változatok, *emlékezeti kultuszok* feszülnek egymásnak. Ezenközben természetesen mindegyikük igényt tart a történelmi és erkölcsi-politikai igazolhatóságra, sőt az *egyedüli jogosultságra*.

A rendszert váltó társadalmakban sajátos módon egymásra torlódtak a *nemzeti emlékezet folytonosságát* erőszakosan megszakító, majd regenerálódása előtt hirtelen szabad utat nyitó történelmi események. Európa nyugodtabb régióiban (például a skandináv országokban) a nemzeti emlékezetnek nem kell ilyen súlyú traumákat, generációk életét felzaklató, kényszerű fordulatoknak az emlékeit feldolgoznia. Ennek következtében itt az egyének is mindegyre identitás-dilemmákkal szembesültek: alkalmazkodjanak vagy rejtőzködjenek, szembeszegüljenek vagy cinizmusra kényszerüljenek, „hívókké váljanak” vagy lépjenek a konverzió útjára?

Az emlékezet és az identitásképzés zavarai mindig együtt járnak, amiként kedvező körülményeik is feltételezik egymást. „Pontosan úgy, ahogyan az önéletrajzi emlékezet a maga elsődleges funkciójaként az individuális én meghatározását szolgálja, [...] a kollektív emlékezet tartja fenn egy közösség valódi identitását, s ezáltal teszi lehetővé a társadalmi élet és a kulturális kohézió létének folytonosságát. [...] A csoport szintjén ez gyakran olyan fejleményekben is megmutatkozik, mint a nacionalizmus és a politikai manipuláció” (Wang, 2008, 307.).

A közös emlékek „*köztulajdon*” alkotnak, akár a szavak jelentése vagy éppen divó konnotációik. Bár inkább a szavak konnotatív jelentéséhez hasonlatosak: nagyobb az *értelmezési szabadságterük*. Az emlékek egyetemes elfogadottságának, egyöntetű értelmezésének *illúzióját* táplálja sajátos *sűrűsödési effektusuk*.

Minden emberi együttes – család, falu, szervezet, nemzet – rendelkezik olyan emlékekkel, amelyeket csakis ők birtokolnak: csakis az ő „történeteik”. Még akkor is a sajátjuk, ha megosztják őket másokkal. A egyéni emlékezetnek ezek az átfedései képviselik a korábban már említett „megosztott tudást”. E ténynek az érintettek nincsenek szükségképpen tudatában. A kollektív emlékezet minden mozzanatában – előállításában, egyéni és kulturális rögzítésében s megőrzésében, valamint helyzeti előhívásában – *társas-társadalmi beágyazottsága* közvetítésével létezhet egyáltalán. De sohasem feledkezhetünk meg arról, hogy mindennek feltétele az individuális szervezet emlékezőképességének biológiai-idegrendszeri adománya.

Általánosságban már utaltunk rá, hogy a kollektív emlékezet legalkalmasabban *dinamikus folyamatként* – sűrűsödő egyéni visszaemlékezési aktusok láncolataként – írható le. James Wertsch (2002, 17.) szemléletesen és pontosan fogalmaz: „Ahelyett, hogy az emlékekről beszéljünk, amelyeket „birtokolunk”, a hangsúlyt a visszaemlékezésre tesszük, mint olyasvalamire, amit „csinálunk”. Bartlett szellemében fejtegeti, hogy a visszaemlékezés sajátos *aktivitásmód*, cselekvés (rekonstrukció), amelyet mindig valamilyen szöveg közvetít. Ennél fogva mindig közvetített szimbolikus aktus. Mint ilyen – Nora kifejezésével élve – „permanens evolúció” képviselője.

Wertsch elgondolásaiban kitüntetett szerephez jut a tágan felfogott *szöveg* és a visszaemlékező közösség szövegértelmezése, valamint a szövegalkotás és szövegkezelés kulturális eszközeinek és technikáinak rendszere. Szöveg lehet minden (szóbeli vagy írásbeli) nyelvi alakot öltött narratív termék a tudományos műtől egészen a szóbeszédig és az anekdotáig. Valójában minden társadalmi

csoport egyúttal *szövegalkotó közösség* is. A modern társadalmakban a szövegek szükségképpen pluralizálódnak; tárgyalások és viták gyűjtőpontjába kerülnek, és alárendelődnak az értelmezés szükségleteinek, vagyis a *gyakorlati-politikai célszerűség* érdekeinek. Ezt a következtetést nem lehet elégszer hangsúlyozni.” [...] [A] kollektív emlékezet tanulmányozása ama feltevésre vezetett, hogy a visszaemlékezés a nyilvános szféra küzdelemmel és alkudozással teli folyamata, amelyet annak szüksége mozgat, hogy használható múltat hozzanak létre” (Wertsch, 2002, 40.).

A „*használható múlt*” létrehozása mindezek előtt a kollektív emlékezet szövegeinek létrehozása feletti ellenőrzést, valamint a szövegek ideologikus és historizáló legitimitását (olykor egyenesen szakralizálását) jelenti. (Assman ennek egyik változatoként említi a szövegkanonizációs műveleteket.). A totalitárius, keményen centralizált rendszerekben és intézményekben (pártokban, szervezetekben, politikai mozgalmakban) jellemző tendenciaként érvényesül a *kollektív emlékezet szövegeinek monopolizálása* és a tilalmas vagy nemkívánatos emlékek kinyilvánításának meggátolása (tabusítása). Elegendő csak a magyar 1956 vagy az orosz októberi forradalom „hivatalos” értelmezési változatának fenntartására, majd érvényvesztésére, valamint a holocaust és Trianon korábbi tabusításának napjainkban megfigyelhető *emlékeztetőpolitikai visszacsapására* utalni.

Nem támaszt kétséget, hogy a *kollektív emlékezet* és a *professzionális történetírást* gyökeresen meg kell különböztetni egymástól, jóllehet nem kevés közöttük az érintkezési felület. A tudomány „nyersanyagként” bőségesen merít a kollektív emlékezet tartalmaiból (egyebek közt az oral history eszközeivel), míg a tudomány eredményei leszívá-

rognak a hétköznapi történelmi tudatba, s ilyen módon befolyásolják az emlékezet elbeszéléseit. (Persze a sumér rokonság eszméje épp úgy „leszivárog”, mint a valódi tudományos megállapítások).

A kollektív emlékezet vállalt vagy nem vállalt módon mindig *csoporthoz kötött, részleges perspektívát* képvisel, ennél fogva elfogult, legyen bár szó családokról, etnikai csoportokról vagy nemzetekről. Ezért oly nehéz konszenzusra lenni a szlovák nyelvtörvény feletti vitákban, a cigánykérdés megítélésében, a melegek minősítésében vagy a politikai felelősség odaítélésében. Wertsch (2002, 66.) nyomatékosan aláhúzza: „...a kollektív emlékezet elkötelezett perspektívát képvisel, és mindig valamely meghatározott csoporthoz tartozik, nem pedig valamelyik másikhoz”.

A kollektív emlékezet ebben az értelemben mindig „*pártos*”: részleges – bár lehetséges és indokolható – álláspontot képvisel. Ha a történész is így járna el, megfosztaná magát a tudományos objektivitás igényének lehetőségétől. A kollektív emlékezet valódi funkciója nem a *tudományos megismerés*, hanem a *csoporthoz tartozásának és kohéziójának* kontextusában nyeri el értelmét. A franciák – jóllehet a történészek merőben különböző módon vélekednek a nagy forradalomról – egységesen, nemzeti ünnepként és népnepélyként emlékeznek július 14-re.

Pontosan ezzel a *közösségteremtő eszközi rendeltetésével* magyarázható a kollektív emlékezet hajlama a célzatos *sémaképzésre*, az események és szereplők leegyszerűsítésére: jelképpé és jelszóvá alakítására. („Tessék választani Nagy Imre és Kádár között!”) A részletek vagy az ilyennek ítélt események kihullanak; merőben másfajta hangsúlyok jelennek meg; az epizódok jelentése megváltozik. Eféle *általánosító sémák* küzdelme zajlott és

zajlik mindmáig 1956 körül: nemzeti forradalom, népfelkelés, sajnálatos események, nemzeti tragédia, ellenforradalom, nemzeti szabadságharc, antikommunista lázadás, az öngazgató szocializmus kísérlete, nemzeti forradalom és szabadságharc. S nincs közvetlen összefüggés a között, amit a történettudomány állít, s ami a közemlékezetben kering.

De hasonló sémák élnek és versengenek a rendszerváltás jellegéről, az elmúlt két évtized megítéléséről, a korszak politikai erőiről és főszereplőiről. Gyanítható, hogy ezek a viták a közeljövőben aligha fognak leülepedni és elvezetni egy közös nemzeti emlékezet-hez. Inkább a *mindenkori hatalmi konstelláció* erővonalai fogják megszabni a *hivatalosan kultivált*, éppen érvényes emlékezeti sémát, legyen szó a 20. század korszakainak megítéléséről vagy az épp időszerű „országimázsról”.

A kollektív emlékezet *nyelvezete, érzelmi-indulati fűtöttsége* és érvelő ereje mindig is gyökeresen különbözni fog a történészek diskurzusától. A történész *érvel és bizonyít*, az emlékező *kijelent és érez*; az előbbi azt mondja, „így gondolom”, az utóbbi inkább azt, „így érzem”. Peter Novick nagyszabású vizsgálatot végzett a holocaust utóéletéről és hatásáról az amerikai társadalomban. Ennek kapcsán jelentette ki: „Valamit történetileg megérteni annyit jelent, hogy tudatában vagyunk a dolog komplexitásának, és elegendő tárgylagossággal rendelkezünk ahhoz, hogy azt többféle perspektívából szemléljük, és tudomásul vegyük a cselekvők indítékainak és viselkedésének ambivalenciáit, beleértve erkölcsi ambivalenciáikat is. A kollektív emlékezet egyszerűsít; az eseményeket egyetlen elkötelezett perspektívából szemléli; türelmetlen bárminemű kétértelműséggel szemben; az eseményeket hajlamos mitikus archetípusokra visszavezetni” (Novick, 1999, 3-4.).

A kollektív visszaemlékezés lételeme a *dialógus*: a társadalmi kommunikációs hálózatok működése. A közös emlékezet szövegálmánya telítve van többé vagy kevésbé kidolgozott elbeszélésekkel. Egy-egy nemzedék közösen átélte „nagy eseményeit” valóságos *narratívumfűzerek* övezik (világháborús, felszabadulási-megszállási, 1956-os, rendszerváltási történetek). Novick találó kifejezésével élve, szinte kényszerítve vagyunk a történelmi események – legyenek azok személyesen átéltek vagy pusztán hallottak – „radikális narratívációjára” és az egyes narratívumok közötti koherens kapcsolatok megteremtésére. (Vajmi nehéz fenntartani 1956 ellenforradalmi értékelését és egyidejűleg lelkesen üdvözlölni a rendszerváltást.)

Az együttes emlékek között megkülönböztetett helyet foglalnak el a *kollektív traumák* és a *kollektív eufóriák*. Ezek minden emberi csoportban drámai erejű együttes élményekként raktározódnak el, lett légyen szó ünneplő vagy gyászoló családról, katartikus élményt átélő iskolai osztályról, diadalmas vagy elbukó politikai pártról, március 15-re vagy Trianonra emlékező nemzetről. A köztük lepergő időszakokat a hétköznapi rutinélményei töltik ki (iskolába jártam, katonáskodtam, lakásra és kocsira gyűjtöttünk és effélék). A kollektív – főként nemzeti méretű – traumák és eufóriák jelentőségét *érzelmi-indulati intenzitásuk* szélsőséges mértéke szabja meg; hatásuk sokfajta rejtekúton szétárad a társadalomban, és gerjesztője lesz a meglehetősen talányos közérzetnek és közhangulatnak. Ezek csak közvetve – olykor meglehetősen távol eső tüneteik révén – válnak megfigyelhetővé és mérhetővé.

Újabbkori történelmünkben mindkét kollektív élménytípusból kirajzolódik né-

hányak a markáns kontúrja, jóllehet jellegük, hatókörük és következményeik alaposan különböztek. Az 1938–40-es területviszacsatolás, a „vége a háborúnak” lelkesedése, a Nagy Imre nevéhez kötődő „új szakasz meghirdetése” 1953-ban Sztálin halála után 1956 első napjai a maguk módján kétségtelenül ilyen *euforikus közesemények* voltak.

A rendszerváltás számos tömeglélektani gyengesége származott abból, hogy nem volt jelképes cezúraeseménye, mint a berlini falbontás, a prágai bársonyos forradalom vagy akár utóbb a bukaresti felkelés. A *fordulat „elrejtőzött”* a kerekasztal kulisszáinak és a változásokat betetőző első szabad választásokat előkészítő műveletek homályában. Egy viszonylag szűk, politikailag aktív csoport háta mögül hiányzott a *valódi népmozgalom*. Ezért lehet hihető sokak szemében az „új rendszerváltás” követelésének óhaja, vagyis a történelem kívánság szerinti „újrajátszhatóságának” illúziója.

Nem kevésbé kézzelfoghatóak a *kollektív traumák* szerepére számítható történelmi események. A 20. századi sort bizonyosan Trianon nyitja; a belőle táplálkozó bonyolult élménymintázat – a lemondó keserűség, a szolidaritás, a revansvágy, sőt bosszúérzet, a csakazértis elszánása, az olykor tudatlanság szülte magyar felsőbbéstudat, a „soha nem adjuk fel, ami a miénk” különös elegye – hozzáférhetetlen, mivel a valódi vagy vélt igazságérzet is megtámasztja. Emellett új és ifjú nemzetállamok mohó és önnön múltját, kollektív nemzeti emlékezetét most felépítő nacionalizmusával áll szemben. A magunk szívesen emlegetett ezeréves múltjával nem mindig vagyunk megértőek azzal a ténnyel szemben, hogy míg nekünk Trianon a gyász és a fájdalom jelképe, nekik a diadal és a nemzeti függetlenség forrása. Ez nem a népek

bűne, hanem sorsa; a sors balvégzeteit pedig csakis együtt lehet feloldani, egyaránt tisztelven az egyik fájdalmát és a másik örömét. A birodalmuk romjain gyászoló szerbekkel ezt talán könnyebb lesz megértetni.

A többi nagy trauma feldolgozása és megtartása a közös emlékezetben ugyancsak nem egyszerű, bár indulati erejük és politikai átfordíthatóságuk sajátos vonásokat mutat: jobban megosztja a véleményeket és érzelmeiket (világháborús részvételünk és vereségünk, a holocaust gyalázatában való részességünk, a szovjet megszállás és a nemzeti függetlenség hiánya, 1956 veresége és megtorlása).

A heves *együttes élményeknek* – akár euforikusak, akár traumatikusak – igen nagy az *emlékrögzítő* és *elbeszélésszervező* ereje. A kollektív emlékezet tematizáló gócainak tekinthetjük őket, egyebek közt azért is, mert gyakran az egyéni biográfiákban is *sorsesemények* kötődnek hozzájuk. Az euforikus élmények igen gyakran a közös – vagy ekképpen átél – sikerekhez kötődnek. A magyar társadalom – meglehet Trianon óta – különösképpen szomjúhozza a sikert. A Bibó István által állandó *nemzeti öndokumentációs kényszernek* nevezett jelenség, amely az egész térségre jellemző, nálunk különösen termékeny talajra talál. Puskás és az „aranycsapat” legendája a legsötétebb Rákosi-korszakban született – talán kompenzációképpen. Egy-egy sportolót gyorsan beemelünk a nagyok közé, hogy ennek terhe mihamar agyonnyomja őt. Az olimpiai érmek száma időről-időre a legfontosabb nemzeti teljesítménynek tűnik fel. Egy érdemes versenylóbból nemzeti ügy lesz. (Bele is betegszik.) Mindennek és a hasonló melléfogásoknak az a „mellékhatásuk”, hogy megbillentik a *nemzeti arányérzék*et és a dolgok valódi *fontosságai hierarchiáját*. Ilyenkor a valóság a bulvársajtó világképére kezd hason-

lítani: a bennfentesség és a társadalmi jólérsültség lép a valóságismeret és a belőle táplálkozó képzelőerő helyére. Ez pedig vajmi kevésbé célravezető, bár kétségtelenül szórakoztató.

Ennél fontosabb azonban, hogy a társadalmi visszaemlékezési folyamatok által támasztott *közhangulatok* „kemény” társadalmi tények alakulását is befolyásolhatják. Hadd szemléltessük ezt egyetlen tanulságos példával. Említettük a területviszacsatolásokat kísérő *nemzeti eufória* érzelmi hullámverését. Nos, egyetlen év alatt – 1938-ról 1939-re – 29,3 százalékról 23,6 százalékre csökkent hazánkban az öngyilkosságok száma. Ilyen mértékű évi csökkenésre nem akad nemzetközi példa. Az „új szakasz” teremtette enyhülés időszakában, 1953 és 1956 között ugyancsak alacsony volt (20 százaléknál alacsonyabb) az arányszám. Ezzel szemben a Kádár-korszak végére megkettőződött, és elérte a 45 körüli százaléket. A rendszerváltás után némi csökkenés volt megfigyelhető, majd változatlanul magas szinten (30 százaléknál felett) stagnálás állt be. Mindez csupán azért figyelemre érdemes, mivel jelzi, hogy a *társadalom mentális állapota* s benne a közérzet és közhangulat gyorsan változó áramlatai miképpen jelennek meg a társadalmi lét és a *tömeges emberi viselkedések* különböző területein.

Midőn Paul Ricoeur (1999, 61.) arról beszél – „Nincs emlékezettel rendelkező lét, amely ne lenne egyben jövőre irányuló lét is” – rávilágít az emlékezetpolitika egyik fontos rugójára. A kollektív emlékezet azonban csak úgy állítható a tudatos jövőalakítás szolgáltatába, ha a közélet szereplői rendelkeznek olyan pragmatikus technikai eljárásokkal, amelyekkel érvényesíteni tudják az *emlékeztetés* és a *felejtésre készítés* szándékát. Ricoeur figyelemre méltóan különbözteti meg az aktív és passzív felejtést, aláhúzával ezzel, hogy a felej-

tés nem csupán szándéktalan, spontán folyamatként mehet végbe.

A modern tömegpolitika kényszerei és tapasztalatai napjainkra elvezettek az *emlékezetpolitika* – hol tudatos, hol ösztönös – gyakorlásának kialakulásához. Az utat a *reklám és a reklámpszichológia* törte. A reklám végül is nem más, mint folytonos, monoton emlékeztetés és ennek szolgálatában a perceptuális mező lefoglalása. A reklám eszmélt rá a vizuális és nyelvi figyelemfelkeltés perdöntő fontosságára, valamint a *jelszónyelvezet* időgazdálkodási ökonómiájára. A jelszó nem gon-

dolat; inkább indulatelőhívó „nyomógomb” vagy a gondolkodási sémákat mozgósító nyelvi klisé. Az emlékezetpolitika fegyvertára azonban mérhetetlenül sokrétűbb, mint pusztán jelszavak kiagyálása, ámbár a reklám „szlogenkultúrája” mindinkább behatolt a tömegpolitika világába is. Ez a különös tényészet méltó lehet megkülönböztetett érdeklődésünkre.

Kulcsszavak: *emlékezet, kollektív emlékezet, hatalom és emlékezet, emlékezet és történelem, emlékezet és felejtés*

IRODALOM

- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest
- Augustinus, Aurelius (1982): *Vallomások*. (Fordította Városi István) Gondolat, Budapest
- Bartlett, Frederic Charles (1932/1985): *Az emlékezés*. (Fordította Pléh Csaba) Gondolat, Budapest
- Halbwachs, Maurice (1925/1975): *Les cadres sociaux de la mémoire*. Mouton, Paris–La Haye
- Halbwachs, Maurice (1971): Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *A francia szociológia*. Közgazdasági és Jogi, Budapest
- Hobsbawm, Eric – Rangers, Terence (eds), 1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, New York
- Luria, Alekszander Romanovics (1968): *Malenykaja knyizska o bolsoj pamjatyj*. MGU, Moszkva
- Mannheim Károly (1925/1969): A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály: *Iffúságszociológia*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 31–67.
- Mc Adams, Dan P. (1988): *Power, Intimacy, and the Life Story*. Guilford Press, New York – London http://books.google.hu/books?id=cmGCate__tC&clpg=PPi&ots=E_Ewq1QWxC&dq=Mc%20Adams%20dan%20intimacy&hl=en&pg=PPi#v=onepage&q=Mc%20Adams%20dan%20intimacy&f=false
- McAdams, Dan P. (1999): *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self*. Morrow, New York
- Misztal, Barbara A (2003): *Theories of Social Remembering*. Open University Press, Maidenhead, Philadelphia <http://books.google.hu/books?id=86veSaALqhgC&clpg=PPi&ots=yTPB6gdKdh&dq=Misztal%20>

- social%20remembering.&hl=en&pg=PPi#v=onepage&q&f=false
- Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Áron, Budapest
- Nora, Pierre (1989): Between Memory and History: *Les lieux de mémoire*. Representations 26 (Spring), 7–25. Magyarul lásd Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. Aetas. 1989/3. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>
- Novick, Peter (1999): *The Holocaust in American Life*. Houghton, Mifflin, Boston <http://books.google.hu/books?id=72pSvtOak7AC&clpg=PPi&ots=MSPVD2k7rs&dq=Novick%20%20Holocaust&hl=en&pg=PPi#v=onepage&q&f=false>
- Poirier, Pierre – Chicoisme, Guillaume (2008): A Framework for Thinking About Distributed Cognition. In: Dror, Itiel E. – Harnad Stevan (eds): *Cognition Distributed*. John Benjamin, Amsterdam–Philadelphia, 25–44. <http://guillaume.chicoisme.free.fr/cv/Poiriero6.pdf>
- Ricoeur, Paul (1999): Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta – N. Kovács Timea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárát, Bp., 51–68.
- Wang, Qi (2008): On the Cultural Constitution of Collective Memory. *Memory*, 16, 3, 305–317.
- Wertsch, James V. (2002): *Voices of Collective Remembering*. Cambridge University Press, Cambridge
- Wertsch, James V. – Roediger Henry L. (2008): Collective Memory: Conceptual Foundations and Theoretical Approaches. *Memory*, 16, 3, 318–326.
- Zerubavel, Yael (1995): *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago University Press, Chicago

TÉVEDHETETT-E SZILÁRD LEÓ?

Hargittai István

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár,
BME Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszék,
BME–MTA Anyagszerkezeti és Modelllezési Kutatócsoport
istvan.hargittai@gmail.com

Mindazok számára, akik ismerik Szilárd Leó munkásságát, a fenti cím meglepő, mert Szilárdot éppen arról ismerték, hogy kiváló volt a helyzetfelismerése, és a jövőt is meg tudta jósolni. Voltak azonban kivételek, és ha ezeket számba vesszük, azzal nem emlékeiről vagyunk tiszteletlenek, hanem előrelátásának pontosabb körvonalazásával még jobban kiemeljük ítélőképességének erejét.

Szilárd 1964-ben halt meg, és írásaiban nyomát sem találjuk annak, hogy elképzelt volna a Szovjetunió összeomlását, bár hozzá kell tenni, hogy ezt az összeomlást a szovjet szakértők még húsz évvel később sem tudták volna elképzelni. Erőfeszítései inkább arra irányultak, hogy elősegítse a két nagy tábor békés egymás mellett élését, és az 1950-es–1960-as időszakban ez sokkal előremutatóbb volt, mint akkor a Szovjetunió összeomlására számítani.

Szilárd eddig számon tartott legnagyobb tévedése az volt, hogy nem ismerte fel Marshall Nirenberg felfedezésének fontosságát. Nirenberg tette meg az első lépést a genetikai kód feltörésében azzal, hogy munkatársával együtt a poliuracilból kimutathatóan polifenilalanint állított elő. Ezzel megállapította azt, hogy az UUU nukleinsav-bázis triád a fenilalanin aminosavat kódolja, és ezután már inkább kitartó munkára, mint újabb

nagy gondolatokra volt szükség a teljes genetikai kód összeállításához.

Nirenbergnek azonban nem volt könnyű a nyilvánosság elé lépnie felfedezésével. Ismeretlen kutató volt olyan témában, amellyel a biokémia több jól ismert kutatója foglalkozott abban az időben. Ráadásul munkahelye, a Nemzeti Egészségügyi Intézetek (National Institutes of Health – NIH), abban az időben még messze nem volt olyan tekintélyes kutatóhely, mint ma. Nirenberg az USA Nemzeti Tudományos Akadémiája folyóiratában, a *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA (PNAS)*, szerette volna közölni felfedezését, de ahhoz meg kellett nyernie egy akadémikus támogatását, és ekkor gondolt Szilárd Leóra.

Szilárdot nem sokkal azelőtt (1961 áprilisában) választották meg az USA Nemzeti Tudományos Akadémiája tagjává, és azt is tudták róla, hogy kiváló fizikusként a modern biológia iránt is érdeklődik, érzékeny ez iránt a terület iránt, sőt maga is végzett elismert kutatásokat ezen a területen. Szilárd ebben az időben – 1961-ről van szó – Washingtonban lakott, szokása szerint egy szállóban, és Nirenberg ott, a Dupont Szállóban kereste fel, hogy beszámoljon neki felfedezéséről, és segítségét kérje a kéziratának megjelentetéséhez.